

ประวัติศาสตร์ปลายสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี: ปัญหาการแย่งชิงอำนาจ

วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ*

บทคัดย่อ

บทความนี้ต้องการศึกษาให้เห็นสาเหตุทางเศรษฐกิจที่ทำให้เกิดการแย่งชิงอำนาจในปลายสมัยธนบุรีของกลุ่มอำนาจสำคัญสองกลุ่มคือ กลุ่มของสมเด็จพระเจ้าตากสินและกลุ่มของเจ้าพระยาจักรี

ผลการศึกษาพบว่า การขยายตัวทางเศรษฐกิจ การเริ่มเปลี่ยนจากระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพไปเป็นระบบเศรษฐกิจแบบเงินตราทำให้กรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองที่มั่งคั่ง ร่ำรวยมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย บรรดาขุนนางในราชสำนักและขุนนางท้องถิ่นล้วนเคยได้สัมผัสกับบรรยากาศความมั่งคั่งนี้ด้วยกันทั้งสิ้น แต่เมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินขึ้นครองราชย์ ความจำเป็นทางการเมืองและเศรษฐกิจทำให้พระองค์ไม่อาจปรับปรุงเศรษฐกิจให้รุ่งเรืองเหมือนเดิมได้ แต่ศักยภาพความเติบโตทางเศรษฐกิจที่ยังคงมีอยู่และกลุ่มขุนนางที่คุ้นเคยกับกิจกรรมการค้ายังคงอยู่ คนเหล่านี้จึงรวมตัวกันเพื่อล้มล้างอำนาจของพระองค์ลงและสถาปนาผู้นำคนใหม่ที่มีความสามารถทางเศรษฐกิจมาเป็นผู้นำทางการเมือง

การศึกษาประวัติศาสตร์สมัยกรุงธนบุรีนั้นมักเริ่มด้วยการกอบกู้อิสรภาพจากพม่าและจบลงด้วยการสิ้นสุดอำนาจของสมเด็จพระเจ้าตากสิน แต่ความจริงแล้วความสำคัญของประวัติศาสตร์สมัยธนบุรียังมีมากกว่านั้น ประวัติศาสตร์กรุงธนบุรีมีความสืบเนื่องกับประวัติศาสตร์สมัยก่อนหน้าและสมัยต่อมาอีกหลายเรื่อง เช่น ปัญหาการสืบทอดอำนาจและการขึ้นครองราชย์ของปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี เรื่องหลังนี้เป็นความขัดแย้งทางอำนาจระหว่างกลุ่มคนสำคัญสองกลุ่ม ซึ่งไม่เกี่ยวข้องกับสัญญาวิปลาสที่กลายเป็นกระแสประวัติศาสตร์ที่คนทั่วไปรับรู้เมื่อกล่าวถึงการสิ้นสุดรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี

การศึกษาเรื่องการแย่งชิงอำนาจในปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าตากสินและการขึ้นสู่อำนาจของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจากรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นไปและการศึกษาหลัง พ.ศ. 2475 มักจะมุ่งประเด็นไปที่เรื่องอาการเสียพระสติจนถึงสัญญาวิปลาสของสมเด็จพระเจ้าตากสิน สาเหตุที่มุ่งประเด็นไปที่เรื่องนี้เกี่ยวข้องกับการขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก¹ แต่เรื่องดังกล่าวนี้ไม่ใช่ประเด็นที่บทความนี้จะกล่าวถึง ส่วนการศึกษาในอีก

* อาจารย์ ดร. ประจําภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, (2547). การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี. พิมพ์ครั้งที่เจ็ด (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน), หน้า 394-395 และ 509-511.

นิธิได้ศึกษาเอาไว้ว่างานเขียนเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินนั้น จนกระทั่งสมัยรัชกาลที่ 5 ยังคงเกิดขึ้นเป็นสองกระแส กระแสแรกคือกล่าวไปตามพระราชพงศาวดารซึ่งเขียนโดยศัตรูของพระองค์ กล่าวโทษว่าพระองค์ทรงเสียพระสติถึงสัญญาวิปลาสทำให้เกิดจลาจล จนกระทั่งเจ้าพระยาจักรีกลับมาปราบยุคเข็ญและขึ้นครองราชย์ ส่วนอีกกระแสหนึ่งกล่าวถึงเรื่องของพระองค์ว่า ทรงเสวยราชสมบัติเนื่องจากการที่ทรงปฏิบัติการณ์นอกรีตนอกรอย และถูกนาย

แนวทางหนึ่งที่คลี่คลายปัญหาเรื่องการสิ้นสุดอำนาจของสมเด็จพระเจ้าตากสินคืองานสำคัญเล่มหนึ่งของศาสตราจารย์ ดร. นิธิ เอียวศรีวงศ์ เรื่อง *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*¹ ที่ชี้ให้เห็นการสิ้นสุดอำนาจของสมเด็จพระเจ้าตากสินในอีกแนวทางหนึ่ง

นิธิพยายามชี้ให้เห็นแนวทางพิจารณาเรื่องการสิ้นสุดอำนาจของสมเด็จพระเจ้าตากสินในแนวใหม่ โดยได้พยายามศึกษาประวัติศาสตร์เกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินอย่างเป็นขั้นตอนและค่อยๆ ลอกเปลือกที่ห่อหุ้มประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงธนบุรีออกทีละชั้นๆ จนกระทั่งทำให้เห็นได้ว่าสิ่งที่เคยรับรู้กันว่าเป็น “ข้อเท็จจริง” เกี่ยวกับพระองค์และสมัยของพระองค์นั้น ที่จริงแล้วมีหลายอย่างที่กลายเป็นเรื่องที่ยอมรับกันไม่ได้เช่นกันโดยมีหลักฐานอย่างแน่นหนา มารองรับ นิธิได้พยายามใช้หลักฐานข้อมูลทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับสมัยธนบุรีมาชี้แจงแสดงเหตุผลจนกระทั่งได้ข้อสรุปใหม่ว่าการสิ้นสุดอำนาจของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้นเกิดจากความต้องการอำนาจของกลุ่มขุนนางเดิมที่มีชีวิตได้รับรู้บรรยากาศแห่งจารีตประเพณีในสมัยอยุธยาตอนปลายและต้องการกลับไปสู่อากาศแห่งจารีตและธรรมเนียมนิยมเช่นนั้นอีก นิธิอธิบายว่าสำหรับกลุ่มผู้ที่อยู่ยงคงกระพันที่มีต่อการปกครองที่เป็นผลดีต่อสังคมคือการยึดถือระเบียบแบบแผนและประเพณีการปกครองซึ่งได้สั่งสมกันมาในราชอาณาจักรอยุธยา² แต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกขึ้นครองราชย์แล้วก็ได้ทรงปฏิเสศผลงานของสมเด็จพระเจ้าตากสิน และสิ่งที่สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงริเริ่มเอาไว้ในสมัยของพระองค์ เช่น การที่อาณาจักรมีอำนาจเหนือพุทธจักรซึ่งเป็นเรื่องใหญ่โตและไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อนในสมัยอยุธยา ก็ได้รับการสานต่อจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

อย่างไรก็ดี ข้อเสนอของนิธิได้รับการยอมรับอยู่เฉพาะในวงวิชาการ ส่วนในหมู่ประชาชนทั่วไป ความรับรู้เรื่องอาการวิกลจริตของสมเด็จพระเจ้าตากสินและการอัญเชิญสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกเข้ามาปราบจลาจลที่ก่อโดยพระยาสุรศักดิ์ยังคงเป็นเรื่องจริง แม้แต่พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ ก็ให้ความหมายของคำว่าสัญญาวิปลาสว่า “มีสติพินเพื่อคนคล้ายคนบ้า” นิธิยืนยันว่ามีหลักฐานใน

พลของพระองค์โค่นล้มพระราชอำนาจลง โดยเรื่องนี้ไม่เกี่ยวกับอาการสัญญาวิปลาสของสมเด็จพระเจ้าตากสิน (การใช้คำว่านายพลนี้เนื่องจากเป็นเอกสารที่แปลมาจากภาษาต่างประเทศ ผู้แปลจึงคงความหมายเดิมของผู้เขียนเอาไว้ และคำว่านายพลในความหมายตามตำแหน่งขุนนางของไทยยังหมายถึงขุนนางตำแหน่งสูงซึ่งอาจเป็นสมเด็จพระเจ้าพระยาหรือเจ้าพระยา) ในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น ชนชั้นนำของไทยรับเอาคติการปกครองบ้านเมืองและรัฐมาจากตะวันตกมากขึ้น รัฐบาลต้องการสร้างเสถียรภาพแก่ราชวงศ์ที่ปกครองประเทศมากขึ้น การชิงราชสมบัติที่เคยเป็นกลไกปกติของการเปลี่ยนราชวงศ์กลับถูกมองด้วยทัศนะแบบตะวันตกว่าเป็นการกระทำที่ชั่วร้ายหรือเป็นเหตุแห่งความพินาศของบ้านเมือง จึงเกิดความจำเป็นที่จะช่วยเจ้าพระยาจักรีให้พ้นจากการเป็นผู้ชิงราชสมบัติ ทำให้การเขียนงานประวัติศาสตร์เกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินต้องเน้นเรื่องอาการเสวยพระสติจนถึงสัญญาวิปลาสมากขึ้นทุกที และในปัจจุบันความเข้าใจเรื่องนี้กลายเป็นเรื่องเกี่ยวกับการเสวยสติ ทั้งๆ ที่สัญญาวิปลาสมีความหมายว่าความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนไปเท่านั้น ไม่ใช่การเสวยสติหรือความบ้า

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, (2529). *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*. พิมพ์ครั้งแรก (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน), ปัจจุบันมีถึงฉบับพิมพ์ครั้งที่ 9.

² แหล่งเดิม, หน้า 464.

สมัยธนบุรีเพียงครั้งเดียวเท่านั้นที่กล่าวถึงเรื่องนี้ นั่นคือตอนที่เจ้าพระยาจักรีกล่าวต่อนายทัพญวนเมื่อเจรจาย่าศึกกันว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงเสียพระจริต¹

หากย้อนกลับไปคิดถึงบรรยากาศทางเศรษฐกิจในช่วงสมัยอยุธยาตอนปลายจะพบว่าบรรยากาศทางเศรษฐกิจในสมัยนั้นอบอวลไปด้วยความมั่งคั่งและอำนาจที่เหล่าขุนนางทั้งในเมืองหลวงและหัวเมืองได้สัมผัส แต่เมื่อมาถึงรัชกาลสมเด็จพระเจ้าตากสิน การล่มสลายของกรุงศรีอยุธยารวมทั้งความจำเป็นทางการเมืองและเศรษฐกิจทำให้ทรงเลือกนำการสร้าง “อาณาบารมี” มาใช้เพื่อการปกครองในรูปแบบ “เจ้านาย-ลูกน้อง” ซึ่งการปกครองแบบนี้ยังใช้ได้ดีตราบเท่าที่ยังทรงดำเนินกิจกรรมในรูปแบบ “ชุมนุม” แต่เมื่อเวลาผ่านไป การนำประเพณีการปกครองแบบที่เคยปฏิบัติในสมัยอยุธยามาใช้เพียงแต่ “เปลือก” หรือรูปแบบ แต่ทรงเปลี่ยนเนื้อหาเสียใหม่ให้เป็นแบบ “เจ้านาย-ลูกน้อง” ทำให้ผู้ที่เคยคุ้นกับรูปแบบตามจารีตประเพณีเริ่มรับไม่ได้ เหตุที่รับไม่ได้ก็เนื่องจากเศรษฐกิจในสมัยอยุธยาตอนปลายเติบโตขึ้นมากแล้ว ผู้คนส่วนหนึ่งเคยได้สัมผัสกับบรรยากาศแห่งความมั่งคั่งและอำนาจแล้ว สิ่งที่สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงจัดการในด้านเศรษฐกิจไม่ได้ทำให้กลุ่มผู้ดีเก่าสมัยอยุธยาที่เคยรับความมั่งคั่งและอำนาจมาก่อนได้รับผลประโยชน์มากกว่าหรือเท่าเทียมกับที่พวกเขาเคยได้รับในสมัยอยุธยาตอนปลาย

สภาพทางเศรษฐกิจสมัยก่อนเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. 2310 จากสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเป็นต้นมาการค้ากับต่างประเทศเจริญขึ้น ผู้คนหลายกลุ่มได้สัมผัสกับบรรยากาศแห่งการค้า ความมั่งคั่ง และอำนาจ จนกระทั่งก่อนเสียกรุงศรีอยุธยาสภาพการณ์เช่นนี้ก็ยังคงอยู่ กลุ่มขุนนางทั้งในกรุงและหัวเมืองล้วนได้รับผลประโยชน์ทางการค้าทั้งโดยทางตรงและทางอ้อม เกิดการรวมกลุ่มร่วมทุนค้าขายระหว่างขุนนางในเมืองหลวงกับขุนนางหัวเมืองและขุนนางระดับต่ำ การร่วมทุนค้าขายยังรวมไปถึงการค้ากับกลุ่มเชื้อสายต่างชาติโดยเฉพาะชาวจีนและแขก ความมั่งคั่งและอำนาจในสมัยอยุธยาตอนปลายนั้นกระจายจากในราชสำนักสู่กลุ่มผู้ประกอบการการค้าหลายกลุ่ม²

ราชสำนักพยายามหาทางจัดการกับความมั่งคั่งที่รั่วไหลออกไปด้วยวิธีการหลายรูปแบบเพื่อจะรักษาความมั่งคั่งและอำนาจเอาไว้ต่อไป กระนั้น ประวัติศาสตร์ก็ชี้ให้เห็นว่าราชสำนักไม่ประสบความสำเร็จในการนี้ เพราะยังไม่ทันจะเสียกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. 2310 ก็เกิดชุมนุมต่างๆ กระจายอยู่ทั่วไปแล้ว ชุมนุมดังกล่าวนี้ก็คือกลุ่มผู้มีอำนาจและผลประโยชน์อยู่ในอาณาบริเวณของตนเอง อันเป็นผลมาจากความเติบโตทางเศรษฐกิจของกรุงศรีอยุธยาทำให้คนเหล่านี้ต้องการแยกตัวออกจากระบบมูลนาย-ไพร่และความควบคุมของเมืองหลวง และยังมีกลุ่มที่ตั้งขึ้นในลักษณะของช่องโหว่เพื่อปล้นชิงทรัพย์สินของกลุ่มอื่นและเหล่าชาวบ้าน ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าพวกตั้งช่องโหว่รับรู้ถึงความมั่งมีของชาวบ้านในระดับที่พวกเขาจะไปปล้นชิงมาได้

¹ แหล่งเดิม, หน้า 509.

² ดูรายละเอียดเรื่องเศรษฐกิจสมัยอยุธยาตอนปลายและกลุ่มคนที่ได้ร่วมกิจกรรมทางเศรษฐกิจในสมัยอยุธยาจากรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองถึงสมเด็จพระเจ้าเอกทัศได้จาก วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ, (2548). **กลุ่มคนที่สัมพันธ์กับการค้าในสังคมอยุธยา พ.ศ. 2172-2310** วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ชุมนุมที่เกิดขึ้นทำให้มองเห็นว่าอำนาจและความมั่งคั่งเปลี่ยนมือจากราชสำนักไปสู่ระดับท้องถิ่น แสดงให้เห็นว่าเกิดกลุ่มทุนรุ่นใหม่ขึ้นมาแล้ว อันเนื่องมาจากความเติบโตทางเศรษฐกิจของกรุงศรีอยุธยาเองที่ให้ความสำคัญกับเศรษฐกิจแบบเงินตรา เกิดการสะสมเงินทอง การแลกเปลี่ยนสินค้ากับเงินตรา ขุนนางท้องถิ่น ขุนนางระดับต่ำ รวมไปถึงไพร่ส่วย พ่อค้าแม่ขายสามารถนำส่วยมาขายเป็นสินค้าเพื่อสร้างความมั่งคั่งให้แก่ตนเองได้ ทั้งโดยถูกกฎหมายและโดยการลักลอบค้า

ระบบมูลนาย-ไพร่ที่เคยใช้ควบคุมกำลังคนอย่างได้ผลกลับมีช่องโหว่มากมายและอ่อนแรงลงตามลำดับเนื่องจากไม่อาจต้านทานกับความเติบโตทางเศรษฐกิจที่เชิญชวนให้กลุ่มคนทั้งหลายออกนอกระบบมูลนาย-ไพร่เพื่อสะสมความมั่งคั่งสำหรับตนเองและพวกพ้อง กลุ่มที่ออกนอกระบบมูลนาย-ไพร่และกลุ่มที่อยู่นอกระบบอยู่แล้วยังมีโอกาสร่วมทุนกับผู้ที่ยังอยู่ในระบบ เช่น พ่อค้าจีนร่วมค้ากับขุนนางท้องถิ่น ไพร่ส่วยลักลอบค้าสินค้าผูกขาด เป็นต้น คนเหล่านี้เกิดขึ้นเนื่องจากความเติบโตทางเศรษฐกิจของกรุงศรีอยุธยาที่เปลี่ยนมาใช้เงินตราเป็นสื่อกลางแลกเปลี่ยนสินค้า และผู้คนอาศัยเงินตราเป็นเครื่องมือสำคัญในการค้าและการดำเนินชีวิต

ดังนั้น เมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาพระยาตากจึงนำกำลังตีฝ่าเพื่อที่จะไปตั้งมั่นทางตะวันออก เนื่องจากบริเวณนั้นมีชาวจีนซึ่งเข้ามาทำการค้า เป็นกลุ่มทุนรุ่นใหม่ที่ได้รับผลประโยชน์จากการค้าอาศัยอยู่มาก พระองค์จึงต้องไปรวมกับกลุ่มทุนใหม่เหล่านั้นเพื่อสร้างฐานอำนาจขึ้นมาต่อสู้กับกลุ่มอำนาจอื่น จากนั้นจึงกลับมาสู้กับกลุ่มอำนาจที่พม่าทิ้งไว้ให้ดูแลกวาดต้อนผู้คนและทรัพย์สิน และตั้งฐานที่มั่นขึ้นที่เมืองธนบุรี

การตั้งมั่นที่กรุงธนบุรีถือเป็นความพยายามของสมเด็จพระเจ้าตากสินในการควบคุมเส้นทางออกสู่ทะเลและควบคุมเส้นทางเข้าสู่ดินแดนตอนใน ทั้งยังสะดวกในการสะสมอาวุธและป้องกันเมืองรวมทั้งชุมนุมที่อยู่ตอนในซึ่งอาวุธจากต่างประเทศ จากกรุงธนบุรีสามารถติดต่อกับชาวจีนที่จันทบุรีและเมืองชายทะเลด้านตะวันออกอื่นๆ ได้สะดวก กรุงธนบุรียังเป็นทำเลที่เหมาะสมสำหรับพ่อค้าต่างชาติเข้ามาค้าขายติดต่อได้โดยง่าย และเป็นบริเวณที่เหมาะสมสำหรับการเข้าอยู่อาศัยและเพาะปลูกเพื่อเลี้ยงประชาชน จะเห็นได้ว่าการเลือกที่ตั้งที่เมืองธนบุรีก็เพราะทรงสร้างและรักษาความมั่งคั่งและอำนาจได้จากฐานที่มั่นนี้

จะเห็นได้ว่า เมื่อทรงขึ้นครองราชย์แล้ว สิ่งที่สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงทำก็คือการประนีประนอมกับกลุ่มอำนาจต่างๆ ที่เป็นชุมนุมมาก่อน หัวหน้าชุมนุมที่ยอมสวามิภักดิ์จะถูกดึงเข้าสู่ระบบมูลนาย-ไพร่ แต่เนื่องจากเศรษฐกิจแบบเงินตราเติบโตขึ้นมากแล้วตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย พระองค์จึงจำเป็นต้องยอมให้คนกลุ่มเหล่านั้นได้รับผลประโยชน์ดังที่เคยเมื่อยังเป็นชุมนุมและเป็นหัวหน้าชุมนุมอยู่

อย่างไรก็ดี วิธีการที่ทรงนำมาใช้กลับไม่สามารถประนีประนอมกับกลุ่มขุนนางผู้ดีเก่าสมัยอยุธยาของพระองค์ได้ คนเหล่านี้เคยได้รับความมั่งคั่งและอำนาจ คู่เคียงกับบรรยากาศของการสะสมทรัพย์สินเงินทองจากการประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจ เชื่อได้ว่าแม้ในสมัยธนบุรี คนเหล่านี้ก็ยังคงดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจในกลุ่มของตน

หัวหน้ากลุ่มผู้ดีเก่าคือเจ้าพระยาจักรีมีฐานทางเศรษฐกิจสำคัญอยู่ทางด้านตะวันตก ซึ่งสามารถออกสู่ทะเลได้ทางแม่น้ำท่าจีนและแม่น้ำแม่กลอง ความต้องการอำนาจทางเศรษฐกิจนี้เองที่ทำให้เข้ามาซึ่งการแย่งชิงอำนาจระหว่างกลุ่มเศรษฐกิจที่สำคัญสองกลุ่มคือกลุ่มของสมเด็จพระเจ้าตากสินและกลุ่ม

ของเจ้าพระยาจักรี และเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกขึ้นครองราชย์ สมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นจึงเป็นช่วงเวลาแห่งความรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจของขุนนางและราชสำนัก มีการเกณฑ์ส่วยและจัดการด้านภาษีอากร ซึ่งเป็นที่มาของผลประโยชน์ของขุนนางในเมืองหลวงและการพยายามควบคุมผลประโยชน์ของขุนนางท้องถิ่นที่เติบโตมากมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย

บทความนี้จึงต้องการชี้ให้เห็นสาเหตุของการแย่งชิงอำนาจของกลุ่มขุนนางเดิมสมัยอยุธยาตอนปลายว่ามีมากกว่าเพียงความต้องการกลับไปสู่บรรยากาศแห่งจารีตประเพณีแบบกรุงศรีอยุธยาและความต้องการรื้อฟื้นกรุงศรีอยุธยากลับมาใหม่ แต่เกิดขึ้นเนื่องมาจากความต้องการดึงผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจทั้งหมดมาสู่กลุ่มอำนาจใหม่ที่สะสมอำนาจได้มากขึ้นในช่วงปลายรัชกาล เหตุการณ์ดังกล่าวนี้เกิดขึ้นสืบเนื่องมาจากความเติบโตทางเศรษฐกิจจากสมัยอยุธยาตอนปลายเป็นสำคัญ

กลุ่มผู้รับผลประโยชน์จากการค้าสมัยอยุธยาตอนปลาย

เพื่อให้เข้าใจที่มาแห่งความคิดการแย่งชิงอำนาจในตอนปลายรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินให้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น จึงควรทำความเข้าใจกับสภาพเศรษฐกิจและสังคมในช่วงอยุธยาตอนปลายเสียก่อน เพื่อจะได้เข้าใจได้ว่าเหตุใดขุนนางเดิมจากสมัยอยุธยาตอนปลายจึงร่วมกันชิงอำนาจมาจาก “เจ้านาย” คือ สมเด็จพระเจ้าตากสิน

สมัยอยุธยาตอนปลายเป็นช่วงเวลาแห่งความเจริญทางการค้าทั้งภายในและภายนอก แม้ว่าการค้ากับพ่อค้าตะวันตกจะไม่มากเหมือนเดิมแต่ก็มีการค้ากับจีนในปริมาณมากมาชดเชย การส่งข้าวและสินค้าอื่นๆ ไปค้ายังจีนช่วยให้เศรษฐกิจส่งออกของกรุงศรีอยุธยายังคงรุ่งเรืองอยู่ได้ การค้าด้านอ่าวเบงกอลแม้จะลดปริมาณลงบ้างแต่ยังคงมีอยู่มาก พ่อค้าเอกชนชาวยุโรปยังคงมาค้าขายกับกรุงศรีอยุธยาอยู่ การค้าด้านใต้ยังคงมีอยู่ไปจนถึงเสียกรุงศรีอยุธยา มีหลักฐานกล่าวถึงเรือจากมลายูขนสินค้าขึ้นมาขายยังกรุงศรีอยุธยา ส่วนการค้าภายในก็จัดว่ายังคงเจริญมากเช่นเดียวกัน ในแม่น้ำรอบกรุงศรีอยุธยานั้นมีเรือนแพซึ่งเป็นทั้งที่อยู่อาศัยและที่ค้าขายจอดเรียงรายไม่ต่ำกว่าสองหมื่นกว่าแพ¹ ในกรุงศรีอยุธยามีตลาดทั้งในกำแพงพระนครและนอกกำแพงพระนครกระจายอยู่ตามชุมชน ในกำแพงพระนครมีจำนวน 61 ตลาด ตามตำบลทั้งสิ้น 61 ตำบล แบ่งเป็นประเภทที่เรียกว่าร้านชำ 21 ตลาด และตลาดขายของสดเข้าเย็น 40 ตำบล ที่รอบนอกกำแพงพระนครมีร้านค้าสองฟากแม่น้ำอยู่อีกเป็นจำนวนมาก ตลาดนอกกำแพงพระนครเป็นสถานที่ผลิตสินค้าและเป็นศูนย์การค้าสินค้าที่มาขายตามฤดูกาล มีตลาดบก 30 แห่ง ตลาดน้ำ 4 แห่ง และสถานที่ค้าขายนอกกรุง* อีก 52 แห่ง² พ่อค้าแม่ขายตามตลาดนี้มีทั้งจีน มอญ แขก ลาว และชาวไทย รวมทั้งคนเชื้อสายต่างชาติอื่นๆ เช่น พวกเชื้อสายโปรตุเกส พวกนับถือ

¹ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง. (2534). (กรุงเทพฯ: สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี), หน้า 5.

* สถานที่ค้าขายนอกกรุงแตกต่างจากย่านตลาดภายในกำแพงเมืองเนื่องจากจะมีพ่อค้าแม่ค้าจากต่างเมืองนำสินค้ามาขายเฉพาะช่วงตามฤดูกาล ไม่ได้ติดตลาดเป็นประจำดังเช่นตลาดภายในกำแพงพระนคร สินค้าที่นำมาขายนั้นส่วนใหญ่เป็นสินค้าของป่าและสินค้าจากต่างแดนซึ่งเป็นที่นิยม

² ดูรายละเอียดใน แหล่งเดิม.

ศาสนาพราหมณ์ แต่ส่วนใหญ่แล้วคือชาวจีน คนเหล่านี้ค้าขายสินค้านานาชนิด รวมทั้งส่วยที่กลายมาเป็นสินค้าด้วยจำนวนหนึ่ง

ชาวจีนรวมทั้งแขกที่ทำมาค้าขายอยู่ในกรุงศรีอยุธยาสามารถตั้งบ้านเรือนอยู่ปะปนกับชาวเมืองได้ไม่ต้องถูกจำกัดเขตการตั้งถิ่นฐานเหมือนชาวต่างชาติอื่นๆ บริเวณที่มีชาวจีนอาศัยอยู่มากคือบริเวณด้านตะวันออกของเกาะเมือง ริมแม่น้ำป่าสัก ทั้งในกำแพงและนอกกำแพงเมือง ชาวจีนนิยมตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้ท่าเรือซึ่งเป็นแหล่งค้าขายสำคัญ จากบริเวณวัดพนัญเชิงจนถึงปากคลองข้าวสารและปากคลองสวนพลูมีศาลเจ้าปากน้ำแม่เปี้ยจึงเป็นชุมชนจีนขนาดใหญ่ พวกจีนยังนิยมอาศัยอยู่ที่บ้านเขาหลวงใกล้วัดกุฎีเขาทอง และในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ที่ตลาดวัดท่าราบมีบ้านเจ้าสัวสี่ เศรษฐีชาวจีนคนสำคัญตั้งอยู่ ตลาดนี้มีลักษณะเป็นตึกแถวสูง 2 ชั้น จำนวน 16 ห้อง ชั้นล่างใช้เป็นร้านขายของ ชั้นบนเป็นที่อยู่ ส่วนตลาดบ้านจีนปากคลองขุนละครไชยมีตึกกว่าร้านจีน ขายของจีนมากกว่าของไทย และเป็นตลาดใหญ่ใกล้ทางคมนาคมทางน้ำและทางบก¹ นอกจากนั้น ที่ตลาดปากคลองวัดเดิมนอกพระนครด้านตะวันออกก็เป็นชุมชนจีนที่สำคัญ มีศาลเจ้าปูนเก๊ากง ซึ่งเป็นศาลเจ้าสำหรับนักเดินเรือประดิษฐานอยู่ที่นั่น ในกำแพงพระนครก็มีชุมชนจีนขนาดใหญ่ตั้งอยู่หลายแห่ง เช่น คลองถนนจีน แถบย่านในไก่ซึ่งเป็นตลาดใหญ่ รวมไปถึงตลาดน้อย วัดน้อยประตูจีน² เป็นต้น

การมีตลาด ย่านการผลิต และสถานที่ค้าขายนอกกรุงมากมายเช่นนี้สะท้อนให้เห็นภาพของผู้ประกอบกิจการการค้าจำนวนมาก มีทั้งผู้ผลิต พ่อค้าเร่ พ่อค้าขายส่ง พ่อค้าขายปลีก รวมทั้งผู้ซื้อซึ่งมีจำนวนมากเช่นเดียวกัน ทั้งชาวพื้นเมืองและชาวต่างชาติที่มาตามฤดูมรสุม³

ผู้ประกอบกิจการการค้าในกรุงศรีอยุธยา นอกจากพระมหากษัตริย์ เจ้านาย และขุนนางระดับสูงแล้ว เนื่องจากความเป็นเมืองท่าการค้าของกรุงศรีอยุธยาก็ยังมีคนอื่นอีกหลายกลุ่มเข้าเป็นผู้ประกอบกิจการการค้าในกรุงศรีอยุธยา ข้อที่น่าพิจารณาอย่างยิ่งอีกข้อหนึ่งก็คือ เมื่อกล่าวว่าการค้าอยู่ในมือของพระมหากษัตริย์ เจ้านาย และขุนนางระดับสูงต้องเข้าใจว่าคนเหล่านี้อาศัยระบบมูลนาย-ไพร่และระบบพระคลังสินค้าในการประกอบกิจการการค้า ไม่ได้ลงมือทำการค้าด้วยตนเอง จึงทำให้มีคนกลุ่มต่างๆ เข้ามาร่วมในกิจการการค้าตามหน้าที่ของตนในระบบมูลนาย-ไพร่ ด้วยช่องทางของระบบทั้งสองนี้ทำให้เกิดกลุ่มคนที่เป็นผู้ประกอบกิจการการค้าเข้าร่วมรับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของราชอาณาจักรไปด้วย⁴

กลุ่มผู้ประกอบกิจการทางการค้าในสมัยอยุธยาตอนปลายและเป็นผู้รับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจด้วยเหล่านี้มีทั้งที่เป็นขุนนางอยู่ในราชสำนัก ขุนนางท้องถิ่น ขุนนางระดับต่ำ รวมไปถึงพ่อค้าแม่ขาย และกลุ่มคนเชื้อสายต่างชาติที่ทั้งถูกดึงเข้าระบบและอยู่นอกระบบมูลนาย-ไพร่ จากการศึกษาพบว่าสามารถแบ่งกลุ่มผู้ประกอบกิจการการค้าออกได้เป็น 4 กลุ่มดังนี้คือ⁵ **กลุ่มขุนนางชำนาญการและ**

¹ ใน แหล่งเดิม, หน้า 3.

² แหล่งเดิม, หน้า 3, 5, 13.

³ แหล่งเดิม, หน้า 5.

⁴ ดูรายละเอียดใน วรารัตนา นิพัทธ์สุขกิจ. (2548). เล่มเดิม.

⁵ ดูรายละเอียดการเกิดขึ้นของคนกลุ่มต่างๆ ในบทที่ 4 แหล่งเดิม, หน้า 258-385.

พ่อค้าของพระมหากษัตริย์ กลุ่มไพร่ต่างชาติและลูกครึ่ง กลุ่มพ่อค้าแม่ขาย และกลุ่มขุนนางท้องถิ่น คนเหล่านี้มีทั้งที่เป็นไพร่ของกรุงศรีอยุธยา และคนเชื้อสายต่างชาติที่ทั้งถูกดึงเข้าสู่ระบบมูลนายไพร่เพื่อให้ทำการค้าให้พระมหากษัตริย์ เจ้านาย และขุนนาง และที่ไม่ได้เข้าสู่ระบบมูลนาย-ไพร่ ในจำนวนนี้คนสองกลุ่มคือกลุ่มขุนนางชำนาญการและพ่อค้าของพระมหากษัตริย์และกลุ่มขุนนางท้องถิ่น จะไปมีบทบาทหน้าที่และอำนาจอยู่ในสมัยกรุงธนบุรีและเข้าร่วมอยู่ในกลุ่มผู้ดีอยุธยา

การเกิดขึ้นของกลุ่มผู้ประกอบการการค้าเหล่านี้เป็นผลมาจากความพยายามควบคุมเศรษฐกิจและความมั่งคั่งของราชสำนัก แต่ช่องโหว่ของระบบและความเติบโตทางเศรษฐกิจกลับทำให้คนเหล่านี้มีโอกาสเติบโตขึ้นมาได้มาก แสดงว่าพระมหากษัตริย์ไม่สามารถควบคุมความเติบโตของกลุ่มผู้ประกอบการการค้าไว้ได้จริง

กลุ่มคนเหล่านี้เติบโตขึ้นมาได้จากความมั่งคั่งของกรุงศรีอยุธยาที่ทำให้พระมหากษัตริย์ต้องทรงหาทางปรับปรุงระบบการปกครองและองค์กรทางเศรษฐกิจเพื่อรองรับความเติบโตทางเศรษฐกิจการค้า แต่เนื่องจากพระมหากษัตริย์ทรงไม่อาจจัดการค้าได้โดยลำพังพระองค์ ทำให้ทรงต้องการกลุ่มคนที่มีความชำนาญด้านการค้าเข้ามาเป็นผู้จัดการค้าถวาย ซึ่งส่วนหนึ่งก็คือกลุ่มไพร่ต่างชาติและลูกครึ่งที่บางส่วนที่มีความชำนาญทางด้านการค้าและการผลิตสินค้าถูกดึงเข้ามารับใช้ราชสำนัก คนกลุ่มนี้เติบโตขึ้นมาเป็นกลุ่มขุนนางชำนาญการและพ่อค้าของพระมหากษัตริย์ มีหน้าที่หลักคือจัดการด้านการค้า โดยได้รับความคุ้มครองและผลประโยชน์ทางการค้าบางประการจากพระมหากษัตริย์เป็นเครื่องตอบแทน อาทิ การที่ไม่ได้ทรงห้ามคนเหล่านี้ทำการค้าของตนเองพวกเขาจึงอาศัยอำนาจหน้าที่ที่ตนมีแสวงหาผลประโยชน์ทางการค้าเพิ่มเติมได้¹ ความชำนาญทางเศรษฐกิจซึ่งรวมถึงการค้าและงานช่างต่าง ๆ ทำให้กลุ่มผู้ชำนาญการด้านการค้าได้มีโอกาสรับความเติบโตทางเศรษฐกิจ การได้เข้าสู่ระบบทำให้คนเหล่านี้พัฒนาอำนาจของตนเองได้มากขึ้นจากความเติบโตทางเศรษฐกิจ ในที่สุดจึงได้เป็นมูลนายได้ควบคุมไพร่และได้เป็นขุนนางตำแหน่งสูง คนกลุ่มนี้ยังได้อาศัยประโยชน์จากการได้เป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่ในการสร้างเครือข่ายการค้าของตนเองขึ้นมาด้วย ส่วนหนึ่งของผู้ชำนาญถูกดึงเข้าสู่ราชสำนัก ส่วนผู้ที่ไม่ได้ถูกดึงเข้าไป ซึ่งมีจำนวนมากกว่ากลายเป็นพ่อค้าแม่ขายและผู้ผลิตสินค้าขายอยู่ตามตลาดและย่านการผลิตต่าง ๆ ทั่วกรุงศรีอยุธยา ดังที่ปรากฏย่านและตลาดจำนวนมาก

ตลาดที่มีจำนวนมากแสดงให้เห็นความเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจที่ราชสำนักพยายามควบคุม ตลาดสมัยอยุธยาเป็นสถานที่ซึ่งราชสำนักเข้ามาดูแลจึงเรียกว่าตลาดที่ท่านอายุัดให้ซื้อขาย² การเข้ามาค้าขายในตลาดที่ราชสำนักดูแลจะได้รับความคุ้มครองดูแลให้ปลอดภัยจากโจร ผู้ร้าย การรับของโจร เงินปลอม การซื้อขายผิดราคา ฯลฯ โดยแต่งตั้งกำนันตลาดขึ้นดูแลและมีหน้าที่เก็บอากรตลาด³ ตลาดที่

¹ กรมศิลปากร, บันทึกเรื่องสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศในศตวรรษที่ 17 เล่ม 3. (2522). แปลโดย สุภาภรณ์ อัครโสภณ. (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร), หน้า 275-276.

² มาตรา 111 พระไอยการลักษณะโจร ใน กรมศิลปากร. (2521). เรื่องกฎหมายตราสามดวง. (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร), หน้า 456.

³ แหล่งเดิม, หน้า 488.

มีจำนวนมากจึงสะท้อนความเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นอย่างมากในสมัยนั้น และสะท้อนผู้ได้รับผลประโยชน์และผู้ประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่มีอยู่เป็นจำนวนมาก

สินค้าที่ค้าขายอยู่ในตลาดจำนวนมากมีทั้งสินค้าที่ผลิตขึ้นตามย่านการผลิตและมีทั้งสินค้าที่นำมาจากต่างถิ่นต่างแดน หลายชนิดคือส่วยที่กลายมาเป็นสินค้าอยู่ในตลาด ทั้ง ๆ ที่ส่วยควรจะเป็นสิ่งของที่ราชสำนักกำหนดให้หัวเมืองส่งมาให้ แต่เหตุใดส่วยจึงกลายมาเป็นสินค้าอยู่ในตลาดได้ เช่น กายาน ดิบุก หนังสือตัว จันทน์แดง และบางครั้งสินค้าที่มาจากส่วยยังถูกแปรรูปไปเป็นสินค้าอื่น ๆ ด้วย เช่น ผ้าที่ย้อมด้วยสีของฝาง เครื่องโลหะสัมฤทธิ์ เป็นต้น

การที่สินค้าออกหลักของกรุงศรีอยุธยาคือสินค้าของป่า ทรัพยากร และแร่ธาตุที่มีแหล่งผลผลิตอยู่ในดินแดนตอนในทำให้ต้องอาศัยการเกณฑ์กำลังคนจำนวนมากออกไปหาส่วยสินค้าที่เมืองหลวงต้องการมาส่ง วิธีการนี้เปิดโอกาสให้กลุ่มขุนนางท้องถิ่นมีโอกาสได้รับผลประโยชน์ทั้งในรูปส่วนลดและส่วนเกิน และสามารถขายส่วยเหล่านั้นเป็นสินค้าได้ ทั้งส่งขายต่างประเทศและส่งขายตามตลาด ตามหัวเมือง

กลุ่มขุนนางท้องถิ่นหมายถึงเจ้าเมืองและขุนนางซึ่งเป็นมูลนายอยู่ตามหัวเมือง โอกาสที่คนกลุ่มนี้จะได้เข้าประกอบกิจกรรมการค้ามาจากช่องโหว่ในระบบมูลนาย-ไพร่และระบบพระคลังสินค้า ยิ่งราชสำนักต้องการส่วยซึ่งเป็นสินค้าออกมากก็ยิ่งทำให้ขุนนางท้องถิ่นได้รับผลประโยชน์และสร้างความมั่งคั่งได้มากตามไปด้วย

เมื่อพระคลังสินค้าและมูลนายระดับสูงที่ทำการค้าสั่งการมายังขุนนางท้องถิ่นให้หาส่วยไปส่งหน้าที่ของขุนนางท้องถิ่นก็คือสั่งการลงไปยังมูลนายให้เกณฑ์ไพร่ในสังกัดออกไปหาส่วยตามที่ได้รับคำสั่ง การที่ขุนนางท้องถิ่นมีอำนาจควบคุมไพร่และสั่งการมูลนายได้นั้นทำให้คนกลุ่มนี้ได้รับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจไปด้วย และเชื่อได้ว่าผลประโยชน์ที่ได้รับคงจะมีมาก มิฉะนั้นแล้วราชสำนักคงไม่แบ่งหัวเมืองเป็นหัวเมืองฝ่ายเหนือ หัวเมืองฝ่ายใต้ และหัวเมืองชายทะเลให้สมุหนายก สมุหพระกลาโหม และเสนาบดีพระคลังควบคุมเพื่อป้องกันไม่ให้กลุ่มขุนนางท้องถิ่นสั่งสมความมั่งคั่งและอำนาจมากจนกระทั่งแยกตัวออกเป็นอิสระได้ กระนั้น ขุนนางท้องถิ่นก็ยังคงมีโอกาสเข้าร่วมในกิจกรรมการค้าจากช่องโหว่ของระบบนั้นเองทำให้ขุนนางท้องถิ่นมีโอกาสสะสมทุนและเติบโตขึ้นมาได้

การใช้ช่องโหว่ตามกฎหมายนั้นบางครั้งก็ล้ำเส้นเกินพอดีกว่าที่ราชสำนักกำหนดไว้แต่ก็ทำให้ขุนนางท้องถิ่นได้ผลประโยชน์มากเห็นได้จากในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองที่ทรงออกกฎหมายห้ามขุนนางและมูลนายยกยอก ฉ้อโกง เบียดบังส่วย และกำลังคนของหลวงไปเป็นของตนเองหรือนำไปใช้นานเกินควร ความเจริญทางการค้าของกรุงศรีอยุธยาทำให้ราชสำนักนำวิธีการประกาศผูกขาดสินค้ามาใช้เพื่อตั้งผลประโยชน์เข้าสู่ราชสำนักและขัดขวางมิให้ขุนนางและพ่อค้าอื่นขายสินค้าที่ตลาดต้องการมากได้เอง แต่วิธีการที่ราชสำนักนำมาใช้กลับควบคุมขุนนางท้องถิ่นไม่ได้จริง แต่กลับเอื้อประโยชน์ให้แก่กลุ่มขุนนางท้องถิ่นด้วยซ้ำไป

เมื่อเมืองหลวงสั่งการให้หา “ส่วย” มาส่งให้ราชสำนัก สิ่งที่ขุนนางท้องถิ่นจะได้รับก็คือ “ส่วนลด”¹ หรือส่วนแบ่งจากส่วยทั้งหมดที่หามาได้ นอกจากนั้น ระบบยังเปิดช่องโหว่ให้ขุนนางสั่งการให้ไพร่ได้ สังกัดหาส่วยเกินกว่าจำนวนที่เมืองหลวงสั่งมาให้ตน เพื่อที่ตนจะได้ขายส่วยที่เกินมานั้นเสียเอง หลักฐานในสมัยอยุธยากล่าวถึงโอกาสที่ขุนนางท้องถิ่นทำการค้ากับพ่อค้าที่เข้าไปยังหัวเมืองของตนได้เอง ดังจะเห็นได้จากกรณีที่ราชสำนักต้องส่งออกพระศรีเนาว์ราชฯ ลงไปประกาศคำสั่งให้สัมปทานผูกขาด และกว้านซื้อดีบุกที่ชุมพร ไชยา พุนพิน พัทลุง² แก่บริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดาและอังกฤษด้วยตนเองในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ เหตุการณ์นี้เป็นเครื่องยืนยันได้ดีว่าอำนาจการบังคับบัญชาของเมืองหลวงต่อเมืองเหล่านั้นยังทำได้ไม่สมบูรณ์ เจ้าเมืองยังมีอิสระในกิจการภายในค่อนข้างสูงและเห็นโอกาสความเติบโตทางเศรษฐกิจของขุนนางท้องถิ่น

ยังมีตัวอย่างอื่นๆ อีก อาทิ ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ เจ้าเมืองพิษณุโลกถูกประหารชีวิตเพราะ ยกยอกรายได้ของหลวงอย่างขนานใหญ่³ ส่วนแฉนมวล ไวท์ เจ้าท่าเมืองมะริด เมื่อไปอยู่ที่มะริดมิได้เชื่อฟังคำสั่งจากกรุงศรีอยุธยา กลับกระทำการเพื่อหาประโยชน์และสั่งสมความมั่งคั่งจนทำให้เกิดการกระทบกระทั่งระหว่างกรุงศรีอยุธยากับบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ⁴ และในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ทรงถอดเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชออกจากตำแหน่งเพราะขัดพระบรมราชโองการไปติดต่อค้าขายดีบุกและสินค้าอื่นๆ โดยตรงกับเรือพ่อค้าชาวจีนที่เข้าไปยังเมืองนครศรีธรรมราช⁵ เหตุการณ์เหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่าขุนนางท้องถิ่นเกี่ยวข้องกับผลประโยชน์จำนวนมาก เมื่อใดที่พระมหากษัตริย์ทรงควบคุมไม่ได้ย่อมหมายถึงการสูญเสยรายได้และผลประโยชน์จำนวนมากให้แก่คนกลุ่มนี้

พระมหากษัตริย์จึงทรงให้สมุหนายกและสมุหพระกลาโหมได้ปกครองหัวเมือง⁶ และมีหน้าที่แยกกันรับผิดชอบรวบรวมส่วยส่งพระคลัง* โดยให้ขุนนางที่มีตำแหน่งนายกongs่วยในหัวเมืองเป็นผู้

¹ อาคม พัทธยะ. (2527). “ระบบข้าราชการตอนต้นอยุธยา” ใน *ศรีธรรมเทพนคร: รวมความเรียงว่าด้วยประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น*. (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน), หน้า 47.

² กรมศิลปากร. (2522). *เล่มเดิม*, หน้า 162.

³ Nicolas Gervaise. (1988). *The Natural and Political History of the Kingdom of Siam*, (Bangkok: White lotus Press), p. 58.

⁴ เอ็ม. เอส. คอลลิส ไอ.ซี.เอส. (2514). *แฉนมวลไต้ธงสยาม แปลโดยสด กุระมะโรหิต* (พระนคร: สำนักพิมพ์ผ่านฟ้าพิทยา), หน้า 66-115.

⁵ Remco Raben and Dhiravat na Pombejra. (1977). “Tipping Balances: King Borommakot and the Dutch East India Company”, In *the King's Trail : an 18th century Dutch Journey to the Buddha's Footprint : Theodorus Jacobus van den Heuvel's Account of his Voyage to Phra Phutthabat in 1737*. (Bangkok: Royal Netherlands Embassy), p. 68.

⁶ ดูรายละเอียดการศึกษาเรื่องนี้จากบทที่ 3 ใน *วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ*. (2548). *เล่มเดิม*, หน้า 195-202.

* กรณีนี้สมุหนายก สมุหพระกลาโหม และเสนาบดีพระคลังจะได้รับผลประโยชน์จากเงินส่วนลดภาษีอากรที่เก็บได้ เรียกว่า “สืบลด” และยังมีสิทธินำเงินภาษีอากรที่เก็บได้ไปใช้จ่ายราชการแผ่นดินก่อนส่งพระคลัง ซึ่งหมายความว่าอัครมหาเสนาบดีและเสนาบดีพระคลังมีอำนาจใช้จ่ายภาษีอากรอย่างเต็มที่ ดูรายละเอียดใน *สุกัญญา บำรุงสุข*.

รวบรวมและจัดส่งส่วยมาส่วนกลาง แต่ละเมืองมีนายกองส่วยหลายคน แบ่งแยกคุมส่วยหลายคน¹ ทำให้ได้ผลประโยชน์ในรูปส่วนแบ่งส่วยจำนวนมาก

ประโยชน์ที่จะให้แก่ผู้จัดเก็บนั้นมีแตกต่างกันออกไป เช่น เจ้าเมืองจะได้รับส่วนแบ่งเงินอากรค่านาคีรึงหนึ่งของจำนวนที่จัดเก็บได้ในเมืองนั้น ได้รับส่วนแบ่งร้อยละสิบของจำนวนทรัพย์ที่ถูกริบเป็นพัทธยา² และยังมีโอกาสเรียกร้องส่วยในรูปของกำนัลอีกส่วนหนึ่ง ขุนนางอื่นๆ ก็ยังได้ส่วนลดในส่วยอากรต่างๆ ตลอดจนได้ใช้สอยผู้คนในสังกัดเพื่อประโยชน์ของตนเอง³ ในขณะที่สมุหนายกและสมุหพระกลาโหม จะได้รับผลประโยชน์จากเงินส่วนลดภาษีอากรที่เก็บได้เรียกว่า “สิบลด” และยังมีสิทธินำเงินภาษีอากรที่เก็บได้ไปใช้จ่ายราชการแผ่นดินก่อนส่งพระคลัง ซึ่งหมายความว่าสมุหนายกและสมุหพระกลาโหมมีอำนาจใช้จ่ายภาษีอากรอย่างเต็มที่⁴

ขุนนางท้องถิ่นยังได้ผลประโยชน์จากส่วยที่ไพร่หามาส่งให้แก่ตนเองเป็นของขวัญหรือของกำนัลได้อีกทางหนึ่ง ส่วยที่ได้ก็คือสินค้าที่อาจจะฝากพ่อค้าไปขายหรือส่งให้คนของตนนำไปขาย หากเป็นสินค้าที่พระคลังสินค้าผูกขาดก็ลักลอบค้าให้แก่พ่อค้าต่างชาติ สินค้าที่นิยมลักลอบค้าคืองาช้าง⁵ ดีบุก⁶ ไม้ฝาง ไม้กฤษณา นอแรด ไม้จันทน์ ไม้หอม หนังสัตว์⁷ พ่อค้าต่างชาติยินดีรับซื้อสินค้าลักลอบเหล่านี้เพราะขายราคาสูงกว่าพระคลังสินค้า ทำให้นำไปขายต่อได้กำไรดีทั้งสิ้น

การที่ขุนนางท้องถิ่นสามารถสะสมความมั่งคั่งได้ส่วนหนึ่งจากการได้รับส่วนแบ่งจากกิจกรรมของเมืองหลวง ดังนั้น กิจกรรมการค้าของขุนนางและมูลนายท้องถิ่นในแง่หนึ่งจึงไม่แตกต่างจากเมืองหลวง เพราะขุนนางและมูลนายท้องถิ่นสามารถทำการค้าโดยอาศัย “ทุน” ที่ตนเองมีคือแรงงานและเครื่องมือต่างๆ ทั้งที่ราชสำนักอนุญาตและไม่อนุญาตให้ใช้ เป็นผู้ออกไปหาและเก็บส่วยที่เป็นสินค้าที่

(2523). บทบาทและอำนาจหน้าที่ของสมุหพระกลาโหมในสมัยรัตนโกสินทร์ วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), หน้า 197.

¹ วิธีการดังกล่าวนี้คงไม่แตกต่างจากสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนัก ดูรายละเอียดใน พูลศรี นนทรี. (2527). สมุหนายกและ สมุหพระกลาโหม: บทบาทและอำนาจทางด้านการเมืองการปกครองนับแต่รัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจนถึงรัชสมัยสมเด็จพระที่นั่งสุริยามรินทร์ วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร), หน้า 85.

² ควอริช เวลส์. (2519). การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ. แปลโดย กาญจณี สมเกียรติกุล และยุพา ชุมจันทร์. (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์), หน้า 183.

³ อาคม พัทธิมะและนิธิ เอียวศรีวงศ์. (2527). ศรีรามเทพนคร: รวมความเรียงว่าด้วยประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น, หน้า 47.

⁴ สุกัญญา บำรุงสุข. (2523). เล่มเดิม, หน้า 197.

⁵ ฟรังซ์ส์ อังรี ตูรแปง. (2539). ประวัติศาสตร์แห่งพระราชอาณาจักรสยาม ปอล ชาเวียร์ แปล, พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร), หน้า 158.

⁶ กรมศิลปากร. (2513). เอกสารฮอลันดาสมัยกรุงศรีอยุธยา พ.ศ.2151-2163 และ 2167-2185 (ค.ศ. 1608-1620 และ 1624-1652). (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร), หน้า 226.

⁷ รายละเอียดในกฎหมายลักษณะอาชญาหลวง กรมศิลปากร. (2521). เล่มเดิม, หน้า 488-489.

ตลาดต้องการมาส่งให้แก่ตนเอง การ “ลงทุน” ของคนกลุ่มนี้ดูไปแล้วจึงไม่แตกต่างจากการลงทุนของราชสำนักเท่าใดนัก แต่ได้เปรียบกว่ากลุ่มอื่นตรงที่อยู่ใกล้แหล่งสินค้าและได้ควบคุมแรงงานอย่างใกล้ชิด

ที่สำคัญยิ่งไปกว่านั้น เมื่อพิจารณาถึงการแต่งตั้งขุนนางท้องถิ่น โดยเฉพาะตำแหน่งเจ้าเมือง ผู้เสนอให้พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งก็คือสมุหนายก สมุหพระกลาโหม และเสนาบดีพระคลัง ซึ่งมีหน้าที่ควบคุมหัวเมืองฝ่ายเหนือ ฝ่ายใต้ และหัวเมืองชายทะเลตามลำดับ ดังนั้นเจ้าเมืองและขุนนางท้องถิ่นจึงกลายเป็นพวกเดียวกับขุนนางระดับสูงในราชสำนัก ดังจะเห็นได้จากการที่ออกพระศรีเนาวรัตน์ แต่งตั้งเจ้าเมืองเชื้อสายมุสลิมเช่นเดียวกับตนเองออกไปปกครองหัวเมือง จากบางกอกออกไปจนถึงตะนาวศรี¹ เมื่อคอนสแตนติน ฟอลคอนหรือออกญาวิชยนทร์มาดูแลการค้าแทน ก็กระทำการอย่างเดียวกับออกพระศรีเนาวรัตน์ เพื่อสร้างเครือข่ายการค้าของตนขึ้น แม้จะอ้างว่าเพื่อประโยชน์ทางการค้าของพระมหากษัตริย์ แต่ก็ไม่ได้ปฏิเสธได้ว่าขุนนางล้วนได้รับผลประโยชน์ไปด้วยและบางที่อาจจะมากกว่าที่ราชสำนักได้รับ และเชื่อว่าวิธีนี้ยังคงใช้กันมาตลอด

กลุ่มคนที่เกิดขึ้นจากความเติบโตทางเศรษฐกิจเหล่านี้มีปฏิสัมพันธ์กันและบางกลุ่มมีโอกาสรวมทุนทำการค้าขายด้วยกัน การรวมทุนนั้นไม่ได้จำกัดเพียงในรูปของทุนที่เป็นตัวเงิน ยานพาหนะ และสินค้าเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงการแต่งงานระหว่างตระกูลเศรษฐกิจที่ดีเชื้อสายต่างชาติกับขุนนางของกรุงศรีอยุธยาอีกด้วย²

หัวหน้ากลุ่มขุนนางผู้ดีเก่าที่ได้เข้าร่วมกับสมเด็จพระเจ้าตากสินคือเจ้าพระยาจักรีก็มีภูมิหลังมาจากความเป็นขุนนางท้องถิ่นผู้ได้สัมผัสกับผลประโยชน์ ความมั่งคั่ง และอำนาจที่ได้มาจากการค้ามาก่อน

การควบคุมความเติบโตทางเศรษฐกิจสมัยอยุธยาตอนปลาย

ความเติบโตทางเศรษฐกิจสมัยอยุธยาตอนปลายทั้งการค้าภายนอกและภายในทำให้ราชสำนักต้องพยายามจัดการควบคุมกลุ่มผู้ประกอบการการค้าและผู้รับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเหล่านี้ด้วยวิธีการและระบบต่างๆ คือระบบมูลนาย-ไพร่ ระบบพระคลังสินค้า และการจัดการให้เสนาบดีพระคลังมาควบคุมกลุ่มการค้าต่างๆ แต่ในความเป็นจริงแล้วระบบและวิธีการที่ราชสำนักนำมาใช้กลับไม่เป็นผลเนื่องมาจากความเติบโตทางเศรษฐกิจสมัยอยุธยาตอนปลายก้าวไปไกลกว่านั้น ดังนั้นจึงเห็นได้ว่าในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเกิดวิธีการใหม่มาควบคุมกลุ่มทุนทั้งเก่าและใหม่ด้วยการจัดประมูลภาษีขึ้นเป็นจุดเริ่มต้นของระบบเจ้าภาษีนายอากรที่ได้รับการพัฒนาขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

การจัดให้มีผู้ประมูลภาษีเป็นผลมาจากการขยายตัวของการค้าและระบบเศรษฐกิจแบบเงินตราที่เกิดขึ้นมาแล้วในสมัยอยุธยาตอนปลาย จะเห็นได้ว่าตั้งแต่ก่อนรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มาแล้วที่ให้ไพร่

¹ แปลจาก IOR, E/3/40 no.4696 & G/21/17A, 18-32; RR 2, 202-213 อ้างถึงใน Dhiravat na Pombejra. (2001). *Siamese Court Life in the Seventeenth Century as Depicted in European Sources* (Bangkok: Faculty of Arts Chulalongkorn University), p. 178.

² นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2547). เล่มเดิม, หน้า 408. และ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2505). “ปฐมวงศ์” ใน พระราชประวัติและพระราชนิพนธ์บางเรื่องในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐาสารี ณ พระเมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส), หน้า 26-27.

มีการจ่ายเงินแทนการเกณฑ์แรงงาน¹ แม้ว่าเดอ ลาลูแบร์จะตั้งข้อสังเกตว่ากรณีนี้เกิดขึ้นเฉพาะกับผู้ที่ ร่ำรวยเท่านั้น และต่อมาได้มีการปรับเปลี่ยนวิธีเกณฑ์ส่วย* เป็นให้จ่ายเงินแทนส่วยได้ตามที่กฎหมายระบุ ส่วยที่รัฐกำหนดให้เสียเงินแทนได้คือ ส่วยดีบุก ส่วยตะพูน ส่วยเงิน ส่วยฝาง² ซึ่งเสียในอัตราสูงกว่าส่วย เบ็ดเตล็ดอื่นๆ ต่อมาในสมัยอยุธยาตอนปลายส่วยน้ำรัก น้ำมันยาง น้ำมันปลา น้ำผึ้ง น้ำตาล น้ำอ้อย ชัน สีนํ้ารักต่างๆ ปลาหน้าจืด น้ำเค็ม มีกำหนดให้เสียเงินแทนส่วยได้ในอัตราปีละ 4 บาท³ ส่วยประเภทเหล่านี้ คงเป็นส่วยที่รัฐกำหนดให้ราษฎรหามาส่งเป็นประจำ

ความต้องการส่วยเพื่อนำมาแลกเปลี่ยนเป็นเงินยังสะท้อนให้เห็นได้จากการที่ราชสำนักจัดการ เก็บส่วยอากรในส่วนกลางและหัวเมือง กรมพระคลังจะตั้งตำแหน่งนายระวาง นายอากร นายขนอน กำนันตลาด ให้รับผิดชอบเก็บอากรส่วย⁴ ทั้งหมดนี้สะท้อนความต้องการเงินตราของราชสำนัก และ สะท้อนการจัดการกับระบบมูลนาย-ไพร่ที่เกณฑ์คนได้ยากขึ้นทุกทีด้วย

นอกจากนั้น เมื่อราชสำนักพบว่าเกิดการขยายตัวของการทำงานมาหากินมากขึ้นทุกที จากกิจการ เล็กได้ขยายทุนมาเป็นกิจการใหญ่ขึ้น สะท้อนภาพของชนิดและปริมาณของธุรกิจต่างๆ ที่เพิ่มมากขึ้น จนกระทั่งราชสำนักจัดการได้ไม่ทั่วถึง และไม่สามารถจัดการกับการรั่วไหลของการเก็บส่วยที่เกิดมากขึ้น ทุกทีได้จึงนำวิธีการประมูลภาษีมาใช้ โดยเปิดให้เอกชนเข้ามารับประมูลและส่งภาษีเป็นจำนวนเงินที่ แน่นนอนให้แก่ราชสำนัก ชาวจีนได้เข้ามาเป็นผู้ประมูลภาษีกันมาก ถือเป็นการทำงานกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ร่วมกันระหว่างราชสำนักกับกลุ่มเชื้อสายต่างชาติ

¹ เกิดการปรับปรุงวิธีการจ่ายเงินแทนการเข้าเวรจากปีละ 6 บาท เป็น 12 บาท ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ ราชละเอียดยใน Simon de La Loubère. (1986). *The Kingdom of Siam* (Singapore: Oxford University Press), p. 94.

* คำว่า "ส่วย" หมายถึงของที่เก็บไปถวายเป็นของหลวง ส่วยมีสองชนิดคือ ส่วยเฉพาะตัวบุคคลและส่วยทั่วๆ ส่วยเฉพาะตัวบุคคลก็คือการจ่ายเงินแทนการเข้าเดือน ส่วนส่วยทั่วๆ คือ สิ่งของที่คนบางกลุ่มต้องจ่ายให้แก่ราชสำนัก แทนแรงงาน อาจสรุปได้ว่าเป็นภาษีชนิดหนึ่ง และยังได้ส่วยจากสินค้าที่ซื้อขายกันในตลาด เช่น ภาษีผลไม้ หมาก พลู ไม้ไผ่ ทุเรียน เป็นต้น มีแต่ข้าวเท่านั้นที่ไม่เสียภาษี ส่วยยังหมายถึงสิ่งของที่หัวเมืองส่งมาถวายพระมหากษัตริย์ที่เมือง หลวง มีหลายชนิด เช่น ส่วยเกลือ ส่วยข้าว ส่วยเงิน ส่วยดีบุก ส่วยพริกไทย ส่วยมาศ ส่วยแร่ เป็นสิ่งที่พระมหากษัตริย์ กำหนดให้ราษฎรที่อยู่ห่างไกลหาส่วยคือสิ่งที่พระมหากษัตริย์ต้องการเข้ามาส่ง และส่วยนี้เองที่กลายเป็นสินค้าออกของ กรุงศรีอยุธยา

² "มาตรา 48 พระราชกำหนดเก่า" ใน กรมศิลปากร. (2521). เล่มเดิม, หน้า 680.

³ คำให้การชาวกรุงเก่า. (2544). (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จดหมายเหตุ), หน้า 260.

⁴ Simon de La Loubère. (1986). *A New Historical Relation of the Kingdom of Siam*. (Singapore: Oxford University Press), p. 93. คำว่าอากรส่วยคือภาษีที่ได้จากส่วยหรือสินค้านั้นเอง เช่นอากรสวนทุเรียน กำหนด เก็บทุเรียนออกผลแล้วต้นละ 1 บาท ยังไม่ออกผลเก็บต้นละ 2 สลึง ต้นพลูเสียอากรปีละ 1 บาท ต้นหมากคิดเป็น ทะลายๆ หนึ่งเก็บ 6 ผล ต้นมะพร้าวเก็บต้นละ 2 สลึงต่อปี

วิธีการนี้ยังเปิดโอกาสให้มีผู้เสนอประมูลภาษีขึ้นมาอีกหลายชนิด ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าในช่วงก่อนเสียกรุงศรีอยุธยา นั้น เศรษฐกิจกำลังเติบโตเกิด “อาชีพ”¹ และกิจกรรมที่ทำให้ได้ “เงินตรา” ขึ้นมาอีกหลายชนิด ทั้งกิจการเล็ก ๆ และกิจการใหญ่ ปรากฏหลักฐานว่ามีทั้งการขอประมูลภาษีโรงบ่อน² ภาษีดอกชมพู³ ภาษีฝิ่น ภาษีเส้นไหม⁴ รวมไปถึงภาษีผักบุง⁵

ก่อนที่จะเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. 2310 มงซิเออร์คอร์ด บาทหลวงฝรั่งเศสได้จัดบันทึกบัญชีและจำนวนของที่ได้ฝังไว้ในบริเวณบ้านบาทหลวงที่กรุงศรีอยุธยา ในจำนวนเหล่านี้มีเงินซึ่งผู้เข้ารับเข้ามาฝากบาทหลวงไว้ ตามบัญชีดังกล่าวได้ระบุชื่อผู้นำมาฝากเป็นรายบุคคล ทำให้ทราบได้ว่าชาวกรุงศรีอยุธยาจำนวนหนึ่งได้ปรับตัวตามเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงไป อาทิ เงิน 10 ตำลึง ของไครอท ภรรยาตาจิม เงิน 1 หรือ 2 ชั่ง ใส่ไว้ในหีบดำเป็นเงินของโบ เงิน 1 ชั่งของนางอันโตนีอา เป็นต้น⁶

กล่าวได้ว่า ในสมัยอยุธยาตอนปลายนั้น เศรษฐกิจเติบโตเกิดมีกลุ่มคนที่ได้เข้าร่วมกิจกรรมการค้าและรับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจด้วยกันหลายกลุ่ม คนเหล่านี้มีการรวมกลุ่ม ร่วมทุนกัน และสร้างเครือข่ายการค้าขึ้นมาเพื่อร่วมกันค้าขายและรับผลประโยชน์ ทั้งกลุ่มขุนนางระดับสูงกับขุนนางท้องถิ่น และขุนนางระดับต่ำ ราชสำนักกับผู้ชำนาญการด้านการค้าที่จะกลายเป็นขุนนางชำนาญการและพ่อค้าของพระมหากษัตริย์ รวมไปถึงบรรดาพ่อค้ากับขุนนางระดับต่าง ๆ ลักษณะเช่นนี้ในที่สุดแล้วได้ก่อให้เกิดกลุ่มทุนใหม่ขึ้นมาในกรุงศรีอยุธยา โดยเฉพาะกลุ่มชาวจีนและขุนนางท้องถิ่น ราชสำนักพยายามจัดการควบคุมการขยายตัวทางเศรษฐกิจให้อยู่ในมือของราชสำนักให้ได้มากที่สุด จึงเห็นวิธีการประมูลภาษีเกิดขึ้น

ดังนั้น จะเห็นได้ว่าบรรยากาศทางเศรษฐกิจในสมัยอยุธยาตอนปลายนั้นบอบอวลไปด้วยความมั่งคั่งและอำนาจของบรรดาขุนนางทั้งในเมืองหลวงและขุนนางท้องถิ่นที่ต่างได้เข้าร่วมในกิจกรรมการค้าเพื่อสร้างสมความมั่งคั่งให้แก่ตนเองและพวกพ้อง

ปัญหาทางเศรษฐกิจสมัยกรุงธนบุรีและความพยายามรวบอำนาจทางเศรษฐกิจของสมเด็จพระเจ้าตากสิน

ภาพการเมืองการปกครองและเศรษฐกิจในสมัยอยุธยาได้หยุดชะงักลงเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. 2310 เมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงกอบกู้อิสรภาพได้แล้ว ด้วยความจำเป็นทางการปกครองและ

¹ ดูรายละเอียดการค้าในรูปแบบต่างๆ ของชาวกรุงศรีอยุธยา ที่มีทั้งการลงทุนร่วมหุ้น การฝากของไปขาย การให้เช่าพาหนะต่างๆ ใน กรมศิลปากร. (2521). เล่มเดิม. และดูหลักฐานเกี่ยวกับ “อาชีพ” ต่างๆ ของผู้คนในกรุงศรีอยุธยาได้จากความเคลื่อนไหวในตลาดใน คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง. (2534).

² พระราชกำหนดเก่ามาตรา 42 ใน กรมศิลปากร, (2521). เล่มเดิม, หน้า 670.

³ แหล่งเดิม, หน้า 672.

⁴ ฟรังซ์วีส อังรี ตูรแปง. (2539). เล่มเดิม, หน้า 146.

⁵ ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์. (2503). กวีโวหาร-โบราณคดี (พระนคร: โรงพิมพ์ก้าวหน้า), หน้า 316-317.

⁶ ประชุมพงศาวดาร เล่ม 23 (ประชุมพงศาวดารภาคที่ 39 (ต่อ)- 40). (2511). (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา), หน้า 85.

เศรษฐกิจที่ฝืดเคือง ประกอบกับกำลังพลที่มีจำนวนไม่มากนัก ทำให้ภาพการเมืองการปกครองและเศรษฐกิจอย่างในสมัยอยุธยาไม่สามารถเกิดขึ้นได้ในสมัยของพระองค์

แม้ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงมีนโยบายส่งเสริมการค้ากับต่างประเทศให้เจริญรุ่งเรืองเหมือนครั้งกรุงศรีอยุธยาตั้งมีจุดหมายเหตุชาวต่างชาติกล่าวว่าพระมหากษัตริย์ทรงโปรดปรานการค้ามาก ทรงเปิดทางเพื่อการค้าให้แก่สินค้าทุกชนิดจากจีน และกิจการสำคัญของสมัยนี้ก็ดำเนินการโดยชาวจีน¹ แต่เนื่องจากความอดอยากของราษฎรหลังสงคราม ปัญหาภัยธรรมชาติ การสงคราม และการที่ต้องยอมประนีประนอมกับเจ้าเมืองและพ่อค้าชาวจีน รวมทั้งการที่ยังไม่สามารถค้าขายกับจีนในระบบบรรณาการได้ ทำให้ปัญหาทางเศรษฐกิจในรัชกาลของพระองค์ยังแก้ไขไม่ได้

ตั้งแต่ต้นรัชกาลไปจนถึงปลายรัชกาล การผลิตข้าวเพื่อส่งออกทำไม่ได้เกือบตลอดรัชกาล การสงครามที่เกิดขึ้นเกือบทุกปีทำให้ราชสำนักต้องเก็บข้าวไว้ในยุ้งฉางหลวงมากเพื่อเป็นเสบียงสำหรับกองทัพ แรงงานผลิตข้าวก็เสียไปเพราะถูกเกณฑ์เป็นทหาร พื้นที่ซึ่งสามารถเก็บค่านาได้ก็มีอยู่จำกัด ต้องทรงยกเว้นค่านาของขุนนาง 6,189 คน ที่ถือครองที่ดินหกแสนกว่าไร่ ราชสำนักสูญเสียเงินไปถึง 155,725 บาท เก็บค่านาจากราษฎรได้เพียง 96,787.15 บาทเท่านั้น² ส่วนรายได้จากของป่าก็ได้จำกัด เนื่องจากมีปัญหาการคุมกำลังคน เพราะไม่ทรงเน้นหาไพร่หลวง แต่ทรงให้ผู้ที่เกลี้ยกล่อมไพร่ได้ควบคุมไพร่โดยตรง ทำให้มีไพร่สมเป็นจำนวนมาก แต่ไพร่หลวงกลับมีน้อย ซึ่งเกิดจากวิธีการปกครองของสมเด็จพระเจ้าตากสินที่เลือกใช้วิธีการแบบ “เจ้านายกับลูกน้อง” ไม่ใช่การปกครองแบบราชอาณาจักร แม้จะทรงอนุญาตให้มีการค้าสำเภาของเอกชนแต่ก็ขาดรายได้สำคัญจากการค้าในระบบบรรณาการที่กว่าจะเกิดขึ้นได้ก็ปลายรัชกาลเต็มที ดังนั้น รัชกาลของพระองค์แม้จะค้าขายได้แต่ก็ยังขาดแคลนทั้งเงินสดและทรัพย์สินเพราะต้องนำเงินไปเลี้ยงราษฎรและเตรียมไว้เพื่อการสงคราม³

การปกครองในสมัยกรุงธนบุรีนั้นมักจะเข้าใจว่านำรูปแบบมาจากสมัยอยุธยา แต่ในความเป็นจริงแล้วไม่ใช่ เนื่องจากสมเด็จพระเจ้าตากสินต้องยอมประนีประนอมกับผู้ที่มีอิทธิพลตามท้องถิ่น เพื่อให้คนเหล่านั้นยอมเข้ากับพระองค์ ดังนั้น การปกครองและการควบคุมคนแบบที่เคยใช้ในสมัยอยุธยาจึงมิได้นำมาใช้ในสมัยธนบุรี

ในสมัยของพระองค์นั้น เจ้าเมืองกลายเป็นผู้มีอำนาจอย่างแท้จริงเพราะเจ้าเมืองได้ควบคุมกำลังคน เมื่อเจ้าเมืองเกลี้ยกล่อมผู้คนให้มาตั้งภูมิลำเนา ก็เท่ากับเป็นการตั้งเอานายชองหรือนายชุมนุมที่ยังเป็นอิสระเข้ามาสวามิภักดิ์ แต่เมื่อเข้ามาสวามิภักดิ์แล้วกลับทรงปล่อยให้กำลังคนเหล่านั้นอยู่ภายใต้เจ้าเมือง แม้เสนาบดีส่วนกลาง ซึ่งตามระบบราชการจะต้องเป็นผู้ดูแลเจ้าเมืองดังที่เกิดขึ้นในสมัยอยุธยา ก็ไม่มีอำนาจเหนือกำลังไพร่พลได้มากเท่าตัวเจ้าเมือง เหตุที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะจาก พ.ศ. 2313 เป็นต้นไปทรงเลือกให้ลูกน้องคนสนิทออกไปเป็นเจ้าเมือง⁴

¹ Sarasin Viraphol. (1977). *Tribute and Profit: Sino Siamese Trade 1652-1853* (Cambridge: Council on East Asian Studies, Harvard University), p. 146.

² นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2547). เล่มเดิม, หน้า 297.

³ แหล่งเดิม, หน้า 297-299.

⁴ แหล่งเดิม, หน้า 309.

ในขณะที่เสนาบดีส่วนกลางซึ่งควรจะเป็นผู้มีเกียรติยศและอำนาจสูงกว่าเจ้าเมืองกลับมีเกียรติยศต่ำกว่า เจ้าเมืองจำนวนไม่น้อยได้เป็นเจ้าพระยา ส่วนสมุหนายก สมุหพระกลาโหม และเสนาบดีจตุสดมภ์ในสมัยธนบุรีนั้นดำรงยศได้เพียงแค่พระยา ในด้านการควบคุมกำลังคน ไพร่สมของขุนนางท้องถิ่นหรือเจ้าเมืองกลับมีจำนวนมากกว่าของเสนาบดีส่วนกลางมากอย่างเทียบกันไม่ได้¹

แม้จะมีเรื่องราวเกี่ยวกับเจ้าพระยาจักรีว่าเคยเป็นหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรีมาก่อน แต่หลักฐานจากหลายแหล่งชี้ให้เห็นว่าเมื่อกรุงศรีอยุธยายังไม่เสียแก่ข้าศึกนั้น เจ้าพระยาจักรียังไม่เคยรับราชการเลย และเมื่อตอนกรุงแตกท่านอาศัยอยู่กับพ่อตาซึ่งเป็นคนในตระกูลสูงสุดของเมืองราชบุรี² ภรรยาของท่านเป็นธิดาของคหบดีที่อัมพวา³ บริเวณตำบลอัมพวาอยู่ในบริเวณเดียวกับสวนบางช้างซึ่งเป็นพื้นที่ซึ่งมีความเติบโตทางเศรษฐกิจสูง เพราะเป็นที่สวนผลไม้ซึ่งส่งอาหารเข้าพระคลังหลวงได้ปีละเป็นจำนวนมาก ความเติบโตของพื้นที่บริเวณนี้เห็นได้จากการขอประมูล ตั้งโรงบ่อนที่แขวงเมืองราชบุรี เมืองสมุทรสงคราม และเมืองสมุทรปราการ “ซึ่งเปนเมืองอันใกล้สวนบางช้างที่เปนอาหารสวนขึ้นพระคลังหลวงเปนอันมาก” ผู้ประมูลให้เงินสูงถึง 370 ชั่ง⁴ แสดงว่าผู้คนที่อาศัยอยู่บริเวณนี้มีจำนวนมาก และมีฐานะทางเศรษฐกิจดี

เรื่องดังกล่าวนี้ชี้ให้เห็นว่าเจ้าพระยาจักรีที่ต่อมาก็คือพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้นทรงมีฐานะทางเศรษฐกิจในระดับสูงมาก่อน และยังมีสถานภาพทางสังคมที่นับย่อนขึ้นไปได้ว่ามีความสัมพันธ์กับ “เจ้าแม่วัดดุสิต” ซึ่งเป็นเจ้านายในราชตระกูล ฝ่ายบิดามารดาของพระองค์เองนั้นก็เป็นผู้มีฐานะทางเศรษฐกิจดีหรือกล่าวได้ว่าร่ำรวยมาก่อน อีกทั้งพระองค์และพี่น้องยังได้แต่งงานไปกับตระกูลเศรษฐีคหบดีและตระกูลขุนนางสำคัญทั้งในเมืองหลวงและในท้องถิ่น ซึ่งหมายถึงการร่วมทุนทางเศรษฐกิจได้ทางหนึ่ง และแสดงให้เห็นว่าเจ้าพระยาจักรีทรงมีชีวิตอยู่ในบรรยากาศแห่งการค้ำมาก่อน เชื่อได้ว่าการเข้ารับราชการในสมเด็จพระเจ้าตากสินของพระองค์เกิดขึ้นเพราะน้องชายคือท่านบุญมาชักชวนมากกว่าจะเป็นความคิดของพระองค์เอง เพราะทรงมีฐานะทางเศรษฐกิจที่ดีอยู่แล้วที่อัมพวา ราชบุรี และสมุทรสงคราม

ฐานะทางเศรษฐกิจและตำแหน่งเจ้าพระยาจักรีทำให้ทรงได้เป็นหัวหน้ากลุ่มผู้ดีเก่า

ปัญหาเศรษฐกิจสมัยธนบุรีนั้นเกิดขึ้นตั้งแต่ต้นรัชกาล เริ่มจากปัญหาข้าวยากมากแพ่ง ทุพภิกขภัย โรคระบาด การสงคราม สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงพยายามจัดการปัญหาเศรษฐกิจด้วยการให้ลูกน้องคนสนิทของพระองค์ออกไปครองเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจต่างๆ และยังทรงให้คนสนิทควบคุมกรมพระคลังเพื่อรักษาผลประโยชน์ให้อยู่กับราชสำนักให้ได้มากที่สุด หลังจากที่ต้องแบ่งผลประโยชน์ให้กับลูกน้องคนสนิทเพื่อแลกกับความจงรักภักดีไปแล้ว อย่างไรก็ตาม เมื่อมาถึงปลายรัชกาล พระองค์กลับทรงมีปัญหาในการควบคุมอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมือง อำนาจของพระองค์

¹ ดูรายละเอียดใน แหล่งเดิม, หน้า 309-310.

² ดูรายละเอียดใน แหล่งเดิม, หน้า 281.

³ สุจิตต์ วงษ์เทศ บรรณาธิการ. (2545). อภินิหารบรรพบุรุษและปฐมวงศ์. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน), หน้า 23-41.

⁴ กรมศิลปากร. (2521). เล่มเดิม, หน้า 670-671.

สันคลอนลงจากปัญหาเศรษฐกิจและการเปลี่ยนอำนาจในกลุ่มขุนนาง บรรดาลูกน้องคนสนิทที่ล้มหายตายจากไป อำนาจทางการเมืองไปตกอยู่กับกลุ่มของเจ้าพระยาจักรีซึ่งนับวันแต่ยิ่งจะมีผู้คนไปเข้าร่วมด้วยเป็นจำนวนมาก

จะเห็นได้ว่าในช่วงปลายรัชกาลนั้น พระยาพิชัยไศวรยศเสนาบดีกรมพระคลัง ซึ่งเป็นลูกน้องคนสนิทมีอำนาจและอิทธิพลทางการค้าและการเดินเรือค้ากับจีนถึงแก่กรรมกรรม แม้แต่อิทธิพลของกลุ่มชาวจีนที่เป็นคนสนิทและมีอิทธิพลในกรมพระคลังก็น่าจะน้อยลงด้วย เพราะผู้ที่ได้เป็นเสนาบดีพระคลังคนหนึ่งเป็นแขกมุสลิม¹ และยังมีขุนนางที่เข้ากับฝ่ายของเจ้าพระยาจักรีในกรมพระคลังด้วยอีกถึง 3 คนจากทั้งหมด 5 คน² สมเด็จพระเจ้าตากสินจึงทรงต้องควบคุมพระราชทรัพย์อย่างเข้มงวดด้วยพระองค์เอง ทรงจัดการกับการลักลอบค้าข้าว เกลือ และสินค้าต้องห้ามซึ่งเป็นการค้าที่ได้กำไรสูงมากอย่างเด็ดขาด และทรงพยายามจัดการกิจการต่างๆ ที่จะช่วยเสริมสร้าง “อาณาบารมี” ของพระองค์อีกหลายอย่าง ซึ่งสะท้อนให้เห็นความไม่มั่นพระทัยในอำนาจของพระองค์เองต่อกลุ่มอำนาจใหม่คือกลุ่มของเจ้าพระยาจักรี

จดหมายเหตุของมองซิเออร์เดอคูร์วิแวร์ เมื่อวันที่ 21 ธันวาคม 2325 เล่าถึงเหตุการณ์ตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าตากสินซึ่งอ้างว่าได้รับทราบมาจากข้าราชการไทยคนหนึ่งและจากคนเข้ารีตอีกคนหนึ่งว่า ในตอนปลายรัชกาลนั้น ปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงเข้มงวดกับประชาชนและชาวต่างประเทศที่ไปทำการค้าขายอย่างมาก แม้แต่พวกจีนที่เข้ามาทำการค้าก็ต้องละทิ้งทรัพย์สมบัติหนีไปหมด เพราะทนความเข้มงวดของพระองค์ไม่ไหว³ เหตุการณ์เช่นนี้เคยเกิดขึ้นมาแล้วในสมัยอยุธยา ที่พ่อค้าต่างชาติจำเป็นต้องออกไปจากกรุงศรีอยุธยาเพราะทนความเข้มงวดของพระคลังสินค้าไม่ไหว⁴ จดหมายเหตุฯ ยังกล่าวต่อไปอีกกว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงกระทำการลงโทษคนต่างๆ เพื่อจะปรับเอาเงินทองเข้าท้องพระคลังให้มาก⁵ ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าตัวเงินเป็นที่ต้องการของราชสำนักในเวลานั้น และเป็นไปได้ว่าเหล่าขุนนางและชาวจีนกลับมีความมั่งคั่งมากขึ้นในขณะที่ราชสำนักต้องแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจและจัดการกับเงินทองที่รั่วไหลออกไปอยู่ตลอดเวลา

กล่าวได้ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงพยายามจัดการเพื่อรักษาพระราชอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจเอาไว้ แต่ไม่เป็นผลสำเร็จ ความเข้มงวดเด็ดขาดในปลายรัชกาลกลับทำให้กลุ่มอำนาจใหม่ต้องการมีอำนาจมากขึ้น และผู้ที่เดือดร้อนจากการกระทำของพระองค์ก็ยอมหันไปรวมกับกลุ่มอำนาจใหม่ ปัญหาทางเศรษฐกิจอาจเป็นชนวนเร่งรัดให้ในที่สุดแล้วกลุ่มของเจ้าพระยาจักรีตัดสินใจลงมือก่อการเพื่อรวบอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจมาอยู่ในมือของตนเอง

หลักฐานจากคำปรึกษาตั้งข้าราชการครั้งรัชกาลที่ 1 บอกให้ทราบถึงความเกี่ยวข้องของเจ้าพระยาจักรีกับขุนนางใหม่ในสมัยของพระองค์ได้เป็นอย่างดี อาทิ พระพิมายเจ้าเมืองพิมาย เจ้า

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2547). เล่มเดิม, หน้า 388.

² แหล่งเดิม.

³ ประชุมพงศาวดาร เล่ม 23 (ประชุมพงศาวดารภาคที่ 39 (ต่อ)- 40), หน้า 168.

⁴ John Anderson. (1890). *English Intercourse with Siam in the Seventeenth Century* (London: K. Paul, Trench, Trubner), p. 253.

⁵ ประชุมพงศาวดาร เล่ม 23 (ประชุมพงศาวดารภาคที่ 39 (ต่อ)- 40), หน้า 168.

อุปราชพิศแห่งเมืองนครศรีธรรมราชและขุนนางเก่าเมืองนครฯ บางคน เจ้าพระยาศรีธรรมราช (บุญรอด) และเชื้อสายเจกอะหมัด ซึ่งได้เติบโตไปเป็นผู้กุมอำนาจทางเศรษฐกิจสำคัญในสมัยรัตนโกสินทร์ เช่น พระยาจุฬาราชมนตรี (แก้วหรือก้อนแก้ว) เจ้าพระยามหาเสนา (บุณาค)¹ สะท้อนให้เห็นว่า เจ้าพระยาจักรีพยายามสร้างฐานอำนาจของตนจากเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจและกลุ่มคนที่คุ้นเคยกับ กิจกรรมการค้ามาก่อน

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกขึ้นครองราชย์ทรงมีพระราชประสงค์จะบำรุงการค้าขายในประเทศสยามให้เจริญตั้งแต่ก่อน² ในสมัยนี้แม้ว่าการเก็บส่วยจะกลับมามีความสัมพันธ์ต่อภาวะเศรษฐกิจในช่วงแรก แต่เมื่อถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว³ ได้เปลี่ยนจากการเก็บส่วยสิ่งของมาเป็นเงินมากยิ่งขึ้นและนำเอาระบบเจ้าภาษีนายอากรมาใช้อย่างกว้างขวาง

ความต้องการตัวเงินปรากฏได้อย่างชัดเจนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สภาพตลาดร้านค้าที่มีอยู่มากมายและราชสำนักแต่งตั้งกำนันตลาดให้เก็บภาษีจากแผงลอย ร้านชำ กระจาดเร่ขาย หาบเร่ขาย ร้านขายของต่าง ๆ ซึ่งมีอัตราของตนเองโดยเฉพาะ สินค้าที่มีขายนั้นนอกจากจะเป็นสินค้าจากต่างประเทศ เช่น แพรไหม ผ้าเทศ ผ้าสุรต แล้ว ยังเป็นสินค้าที่ผลิตขึ้นเองภายในอีกเป็นจำนวนมาก⁴ สะท้อนผู้ผลิต ผู้ซื้อ และผู้ขายที่อาศัยเงินตราในการจับจ่ายใช้สอย ดำรงชีวิตอย่างชัดเจน

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ราชสำนักสนับสนุนให้ชาวจีนเข้ามาเพื่อช่วยเหลือในกิจการค้าของหลวง ตั้งแต่เป็นช่างต่อเรือ ตันหน ผู้นำสินค้าไปจำหน่าย และเป็นแรงงานรับจ้าง ในสมัยรัชกาลที่ 2 เรือสินค้าลำหนึ่งบรรทุกชาวจีนเข้ามาปีละ 1,200 คน ชาวจีนที่เข้ามาจะไปรับจ้างทำไร่ ทำเหมืองตามหัวเมือง เช่น ไร่อ้อย ไร่พริกไทย เหมืองเหล็ก เหมืองดีบุก การค้าภายในจึงขยายตัวขึ้นตามชุมชนเหล่านี้ด้วย เกิดการแข่งขันการผลิตสินค้าทางการเกษตรเพื่อการตลาดอยู่ทั่วไป ชาวจีนยังเข้ามาเป็นพ่อค้าคนกลาง พ่อค้าย่อย พ่อค้าเร่ และเปิดร้านขายสินค้าจากต่างประเทศ ซึ่งเป็นที่ต้องการของชาวจีนและสังคมไทย แพร้านค้าของชาวจีนริมแม่น้ำเจ้าพระยาในสมัยนี้มีประมาณ 70,000 ร้าน⁵

การส่งเรือไปค้าขายในสมัยนี้ก็ขยายตัวมากขึ้นกว่าเดิม ดังเช่นใน พ.ศ. 2367 มีเรือสินค้าของไทยไปถึงเมืองท่าในช่องแคบมะละกาจำนวน 44 ลำ⁶ และไม่ใช่ของราชสำนักทั้งหมด มีเรือของขุนนางและพ่อค้ารวมอยู่ในจำนวนนี้ด้วย มีการส่งคณะทูตบรรณาการไปเมืองจีนถึง 55 ครั้ง เฉลี่ย 3 ปี 2 ครั้ง ในช่วง พ.ศ. 2325 - 2396 เฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 1 ทรงส่งไปถึง 18 ครั้งหรือส่งไปเกือบจะทุกปี (ระหว่างพ.ศ. 2329-2352) สิ่งของบรรณาการที่ส่งไปก็คือ ช้าง กฤษณา กลักชี การบูร ชันบึก ผลกะ

¹ อ้างถึงใน นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2547). เล่มเดิม, หน้า 415-423.

² ประชุมพงศาวดาร เล่ม 23 (ประชุมพงศาวดารภาคที่ 39 (ต่อ)- 40), หน้า 172.

³ บุญรอด แก้วกัณหา. (2518). การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2411) (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), หน้า 19.

⁴ ก.ห.ช. จดหมายเหตุการณ์รัชกาลที่ 3 เลขที่ 3 จ.ศ. 1191. อ้างใน แหล่งเดิม.

⁵ The Bangkok Calendar 1871, p. 133. อ้างใน แหล่งเดิม, หน้า 21.

⁶ John Crawford. (1915). The Crawford Paper (Bangkok: Vajiranana National Library), p. 414. อ้างใน แหล่งเดิม, หน้า 22.

เบา แก่นไม้มะเกลือ นอระมด กระวาน งาช้าง ดีปลี อำพัน จันทน์ชะมด หางนกยูง ปีกนกกระเต็น กากเพชรจันทบูรณ เปลือกสีเสียด กานพลู รง พรหม ผาง พิมเสน ผ้าโมรีสีแดง น้ำดอกไม้เทศ¹ สิ่งของเหล่านี้ทรงเรียกเกณฑ์ส่วยมาจากหัวเมือง และต่อมาเมื่อเศรษฐกิจขยายตัวมากขึ้น การเกณฑ์ส่วยอย่างเดียวนั้นไม่พอ สมัยรัชกาลที่ 2 จึงทรงให้ซื้อผลิตผลจากราษฎรเพื่อส่งลงสำเภาไปขายด้วย

เงินที่นำมาซื้อสินค้าเหล่านั้น นอกจากได้จากการแปร “ทุน” คือส่วยสินค้าที่ได้รับไปเป็นตัวเงินแล้ว ยังได้มาจากการจ่ายเงินแทนส่วย การเก็บอากรต่างๆ โดยราชสำนัก และการใช้ระบบเจ้าภาษีนายอากร

สินค้าเร็ว² ครั่ง ผาง ดีบุกจากหัวเมืองใต้ ชีผึ้ง น้ำรัก ฝ้าย นุ่น ป่าน ดินประสิ่ว กระเบื้อง ทองแดง กระวาน จากหัวเมืองเหนือ รง พริกไทย จากตราดและจันทบุรี เปลือกอบเชย ฟองปลาบึก เนื้อปลาบึก มะขามหวาน งาช้างจากหนองคายเป็นสินค้าที่ราชสำนักกำหนดให้ส่งเป็นส่วยเพื่อนำมาเป็นสินค้าหรือก็คือเพื่อนำมาเป็นทุนไว้หากำไรเป็นตัวเงิน แต่เมื่อถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้ยกเลิกการผูกขาดสินค้าส่วนใหญ่เปิดโอกาสให้เอกชนทำการผูกขาดแทนรัฐ³ ซึ่งแสดงว่านโยบายของราชสำนักเปลี่ยนไปหันมาเก็บผลประโยชน์โดยตรงจากผู้ผลิตในรูปของภาษีอากรแทน

จะเห็นได้ว่าสภาพการณ์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้นเทียบไม่ได้เลยกับสมัยธนบุรี ความหลากหลายของสินค้า การเก็บส่วยสาอากร และการใช้ระบบเจ้าภาษีนายอากรก็เทียบไม่ได้กับในสมัยอยุธยาตอนปลาย

ดังนั้น จึงเห็นได้ว่าเศรษฐกิจมีแต่จะเจริญเติบโตขึ้น ความมั่งคั่งและผลประโยชน์ยังเป็นสิ่งที่พระมหากษัตริย์จะต้องควบคุมและแบ่งปันให้แก่ขุนนางของพระองค์ ขุนนางเมืองหลวงและขุนนางท้องถิ่นสามารถแปรเปลี่ยนส่วยให้กลายเป็น “ทุน” เพื่อเป็นสินค้าออกสำคัญและติดต่อค้าขายกับต่างประเทศได้เอง แม้ว่าพระมหากษัตริย์จะทรงนำระบบเจ้าภาษีนายอากรมาใช้เพื่อควบคุมเศรษฐกิจอยู่อีกชั้นหนึ่งก็ตาม

เพราะฉะนั้นจึงเห็นได้ว่าเศรษฐกิจที่เติบโตมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายคือชนวนสำคัญที่ทำให้กลุ่มอำนาจของเจ้าพระยาจักรีต้องการล้มล้างอำนาจของสมเด็จพระเจ้าตากสินลงเสียเพื่อเข้ามาจัดการกับการขยายตัวทางเศรษฐกิจที่มองเห็นศักยภาพอยู่แล้วเสียใหม่ และการอ้างถึง “ชนบทโบราณ” ตามแบบสมัยอยุธยานั้น ที่จริงไม่ได้หมายถึงการกลับไปเป็นอย่างอยุธยา เพราะความเติบโตทางเศรษฐกิจมาไกลเกินกว่านั้นแล้ว แต่ “ชนบทโบราณ” ในที่นี้น่าจะหมายถึงเกียรติยศ ความมั่งคั่ง

¹ พระราชสาสน์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพระราชนิพนธ์ไปยังประเทศจีนกับประวัติ วัดเศวตฉัตร. (2505). พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมราชวงศ์หญิงเจียม ฉัตรกุล (พระนคร: โรงพิมพ์เอกราชพิมพ์), หน้า 1-3.

² หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1199 เลขที่ 28 ใบบอกเมืองกำแพงเพชรส่งผลเร็วจัดซื้อลงมาส่ง. อ้างใน บุญรอด แก้วกัณหา. (2518). เล่มเดิม, หน้า 26.

³ มัลลิกา เรื่องระพี. (2518). บทบาทของชาวจีนในด้านเศรษฐกิจ สังคม และศิลปกรรม ในสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต, แผนกประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, หน้า 43.

ทรัพย์สิน และอำนาจที่ขุนนางสามารถนำไปแลกเปลี่ยนเป็นตัวเงินได้ดังที่เคยเกิดขึ้นมาแล้วในสมัยอยุธยาตอนปลายมากกว่า

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- โกมารกุลมนตรี, พระยา. (2546) เจกอะหมัดและต้นสกุลบุหนาค นนทบุรี: สำนักพิมพ์ศรีปัญญา.
- ควอลิส, เอ็ม. เอส. (2514) แซมไวท์ใต้ธงสยาม แปลโดยสด กูรมะโรหิต. พระนคร: สำนักพิมพ์ผ่านฟ้าพิทยา.
- คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง. (2534) กรุงเทพฯ: สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี.
- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2505). พระราชประวัติและพระราชนิพนธ์บางเรื่องในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐาสารี ณ พระเมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส 12 กรกฎาคม.
- จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์. (2546). ขุนนางกรมท่าชวาการศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2153-2435. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์. (2503). กวีโวหาร-โบราณคดี. พระนคร: โรงพิมพ์ก้าวหน้า.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2547). การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2543). การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์ พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- พระราชสาสน์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพระราชนิพนธ์ไปยังประเทศจีนกับประวัติวัดเศวตฉัตร. (2505). พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมราชวงศ์หญิงเจียม ฉัตรกุล, พระนคร: โรงพิมพ์เอกการพิมพ์.
- เวลส์, ควอริช. (2519). การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ. แปลโดย กาญจณี สมเกียรติกุล และยุพา ชุมจันทร์. (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์).
- ศิลปากร, กรม. (2521). เรื่องกฎหมายตราสามดวง กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ศิลปากร, กรม. (2522). บันทึกเรื่องสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศในศตวรรษที่ 17 เล่ม 3 แปลโดย สุภาภรณ์ อัสวโสภณ. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- ศิลปากร, กรม. (2505). พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- ศิลปากร, กรม. (2513). เอกสารฮอลันดาสมัยกรุงศรีอยุธยา พ.ศ.2151-2163 และ 2167-2185 (ค.ศ. 1608-1620 และ 1624-1652) (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร).
- สุจิตต์ วงษ์เทศ บรรณาธิการ. (2545). อภินิหารบรรพบุรุษและปฐมวงศ์. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.

อาคม พัตถิยะ (บรรณาธิการ). (2527). **ศรีรามเทพนคร: รวมความเรียงว่าด้วยประวัติศาสตร์อยุธยา
ตอนต้น**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.

วิทยานิพนธ์

บุญรอด แก้วกัณหา. (2518). **การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2411)**

วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พูลศรี นนทรี. (2527). **สมุหนายกและ สมุหพระกลาโหม: บทบาทและอำนาจทางด้านการเมือง
การปกครองนับแต่รัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจนถึงรัชสมัยสมเด็จพระที่นั่ง
สุริยามรินทร์** วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชีย
ตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.

มัลลิกา เรืองระพี. (2518). **บทบาทของชาวจีนในด้านเศรษฐกิจ สังคม และศิลปกรรม ในสมัย
รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์** วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหา
บัณฑิต, แผนกประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ. (2548). **กลุ่มคนที่สัมพันธ์กับการค้าในสังคมอยุธยา พ.ศ. 2172-2310**
วิทยานิพนธ์ระดับปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษร
ศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุกัญญา บำรุงสุข. (2523). **บทบาทและอำนาจหน้าที่ของสมุหพระกลาโหมในสมัยรัตนโกสินทร์**
วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

หนังสือภาษาต่างประเทศ

Anderson, John. (1890). **English Intercourse with Siam in the Seventeenth Century**. London:
K. Paul, Trench, Trubner.

Wyatt, David K. (2004). **Thailand a Short History**. second edition. Chiang Mai: Silkworm Books.

Dhiravat na Pombejra. (2001). **Siamese Court Life in the Seventeenth Century as Depicted in
European Sources** (Bangkok: Faculty of Arts Chulalongkorn University.

La Loubère, Simon de. (1986). **A New Historical Relation of the Kingdom of Siam**. Singapore:
Oxford University Press.

Raben, Remco and Dhiravat na Pombejra. (1997). **In the King's Trail : an 18th century Dutch
Journey to the Buddha's Footprint : Theodorus Jacobus van den Heuvel's Account
of his Voyage to Phra Phutthabat in 1737**. Bangkok: Royal Netherlands Embassy.

Sarasin Viraphol. (1977). **Tribute and Profit: Sino Siamese Trade 1652-1853**.
Cambridge: Council on East Asian Studies, Harvard University.